

Vörös Kata

A szabadság bátorsága – Zsidó közösségek Európában 1945–1948 között

Bohus, Kata – Grossmann, Atina – Hanak, Werner – Wenzel, Mirjam (Hrsg.): *Unser Mut. Juden in Europa 1945–1948*. Berlin – Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2020. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175>

„A bátorság a világ szabadsága kedvéért megszabadítja az embereket az élet miatti aggodástól”¹ – írja Hannah Arendt. A világ szabadsága kisebb léptékben a közösségek szabadsága, amelyhez bátor egyének kellenek, akik szabadok vagy azzá akarnak válni, mernek remélni, kezükbe venni az életüket és cselekedni, nem utolsósorban pedig felelősséget vállalni tetteikért. Rabbiniкус értelmezésben a *herut* (szabadság – a szabadulá-sunk ideje összetételből származik) fogalma a pozitív szabadság kifeje-zése, amely „cselekvő szabadság, ahol a döntést meghozó maga dönt, s nem róla döntenek.”² Ennek a pozitív szabadságnak a megnyilatkozását láthatjuk 1945–1948 között Európában, az életre törekvő zsidó közös-ségekben: a DP-táborokban rekedt túlélők, a hazatértek és az új otthont választók körében.

Az újjáéledő zsidó közösségek kezdeti történetét a frankfurti zsidó múzeum *Unser Mut – Juden in Europa 1945–1948* (Bátorságunk – Zsidók Európában 1945–1948) című időszaki kiállítása mutatta be 2021-ben. A kiállítást négyéves kutatómunka előzte meg, ennek eredménye e katalógus, amelyben a történelmi feltárás és feldolgozás, valamint a múzeumi gyakorlat egymást termékenyen kiegészítő párosítását láthatjuk. A kötet

□ Vörös Kata az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetemen doktoranda és tanársegéd.
E-mail: vorosk@or-zse.hu

¹ Arendt, Hannah: *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Budapest: Osiris Kiadó – Readers International, 1995. 165.

² Gábor György: Dróton rángatott marionettek, avagy a szabadság fantomjai. In: Uő: *A történelem tekintete. Emlékezet és tanúság*. Budapest: Typotex, 2021. 213–221; A szabad akarat rabbiniкус értelmezéséről lásd: Balázs Gábor – Sturovics Andrea: Sors és szabad akarat kérdései a talmudi irodalomban. *Café Babel*, 2005/5–6. 47–55.

összeurópai perspektívát kíván bemutatni, globális problémaként vizsgálja a zsidó terek lokális sajátosságait. Európai városok, és a nyugat-európai DP-táborok – Amszterdam (Hollandia), Bari (Olaszország), Berlin, Frankfurt am Main / Zeilsheim, a Bergen-Belsen-i hontalantábor, és a bajorországi DP-táborok, Feldafing, Föhrenwald, Landsberg (Németország), Białystok, Reichenbach (Lengyelország) és Budapest (Magyarország) – zsidó közösségének életére, szerveződésének a különbségeire koncentrál, továbbá az összefüggésekre összpontosít. A tanulmányok szerzői tárgyi emlékeket, fényképeket, hivatalos iratokat mutatnak be, melyek forráshelyei a washingtoni United States Holocaust Memorial Museumtól a jeruzsálemi Jad Vasemen és az Emanuel Ringelblum Jewish Historical Institute-ön keresztül a Magyar Zsidó Múzeum és Levéltárig terjed, hálózatuk több kontinenst fog át.

A dedukció és az indukció egyszerre jellemzi a kötetet. A szerzők mind megragadják az általánost, amelyben megtalálják a különlegeset, az egyedit, ugyanakkor a személyes elemek érzékeltetésével az egyes-

ből, az emocionális elemekből keretezik a helyet, nyújtanak az olvasó számára általánosabb összképet. Bár a tanulmányok térben elkülönülnek, a tárgyuk azonos: a háború utáni zsidó élet, az újrakezdés világa. Ugyanakkor minden tér hozza magával a személyességét, melyet átfogó tematikus tanulmányokon keresztül ismerhetünk meg, s ennek a ketősségnek az eredőjéből válik érdekessé többek között a soá művészi ábrázolásának és ábrázolhatóságának a kérdése,³ a Holokauszt dokumentációjának fontossága,⁴ az antiszemitizmus problémája,⁵ a migráció kérdése,⁶ a cionizmus szervezőereje,⁷ az amerikai segélyek elosztása⁸ és az igazságszolgáltatás szervezése.⁹

A *hely és a hálózat* fontosságát a kutatói személet is hangsúlyozza: a frankfurti múzeum munkatársai együttműködve a Dubnov Intézetrel,¹⁰ Atina Grossmann, a New York-i Cooper Union professzorának szakmai vezetésével hoztak létre kutatóhálózatot, Európa több pontját érintve – többek között Lengyelországot, Magyarországot, Németországot, Olaszországot, Hollandiát, Svédországot és Franciaországot. A *hely szellemét* is figyelembe véve alakították ki fókuszpontjaikat, ezzel is jelezve, hogy mennyire fontos a kontextus: honnan, mikor és ki által történik az emlékezés és az értelmezés. A kötetben minden ismertett közösség története után két-két életrajz olvasható. Két szubjektív forrás, amely közelebb hozhatja az olvasóhoz az adott térségben történeteket,

³ Riedel, Erik: Künstlergrafiken. Als Mahnmale und Dokumente des Völkermords. I. m. 60–67. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-005>; Lewinszky, Tamar: Vom Wiederaufbau Jüdischer Kultur. In der amerikanischen Besatzungszone Deutschland. I. m. 200–219. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-016>

⁴ Aleksion, Natalia: Zeugenaussagen osteuropäischer Holocaustüberlebender in der unmittelbaren Nachkriegszeit. I. m. 30–47. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-003>; Hanak, Werner: Pessach 1946. Dieses Jahr in Jerusalem. I. m. 152–161. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-012>

⁵ Tokarska-Bakir, Joanna: Antijüdische Gewalt im Mittel- und Osteuropa der Unmittelbaren Nachkriegszeit. I. m. 68–85. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-006>

⁶ Friedla, Katharina: Migration und Repatriierung aus der Sowjetunion. Verschiebung der Grenzen und Bevölkerungsgruppen. I. m. 90–107. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-008>

⁷ Patt, Avinoam: Unser Mut. Die Bedeutung des Zionismus für die Überlebenden des Holocaust. I. m. 292–309. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-023>

⁸ Hobson Faure, Laura: Die Aktivitäten des American Jewish Joint Distribution Committee (JDC) zum Schutz des Europäischen Zweigs der Jüdischen Diaspora nach dem Holocaust. I. m. 122–139. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-010>

⁹ Person, Katarzyna: Jüdische Ehrengerichte in der amerikanischen Besatzungszone Deutschlands und die Alliierte Justiz. I. m. 264–279. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-021>

¹⁰ Leibniz-Institut für jüdische Geschichte und Kultur – Simon Dubnow (Leipzig), a szervezet honlapja: <https://www.dubnow.de> (letöltés ideje: 2022. december 15.)

mivel a visszaemlékezések mentén segítheti a múlttal való emocionális azonosulást. E komplex szemlélet hozzájárulhat a háború utáni évek transznacionális emlékezetének megalkotásához.

A kötet új perspektívát kínál: nem a fájdalom, hanem a cselekvés oldaláról mutatja be a múltat. A teljes kilátástalansággal, az abszurditással – vagy Kertész Imre megragadó szóhasználatával élve – a *sorstalansággal*¹¹ szemben, amelyet a holokauszt jelentett, nem a szavak szintjén történő elutasítás az aktív cselekvés. Az elutasító szavak ebben az esetben csak kiüresítik a történeteket. Az igazi reakció a cselekvésben való megtagadás. Cselekvés lehet az élet újrakezdése, visszailleszkedés a társadalomba, egy új kapcsolat, egy új gyermek vállalása, ahogy cselekvés lehet az átélt események dokumentálása, vagy a jövőre, a zsidó haza megteremtésére koncentráló cionista szervezkedés is. A *maradék zsidóság*, a *seerit hapleta* társadalmi státusza, a megmaradt közösség nagysága és a többségi társadalommal való viszonya mind-mind befolyásolták a szerveződési lehetőségeket.

A túlélőket körülölelő világ szerepe a soá éveire nyúlik vissza, a többségi társadalom részéről tanúsított közöny, dehumanizáció és erőszak nem válik semmissé egy politikai fordulattal. A *maradék zsidóság* egy része visszatért korábbi lakhelyére, ahol mind a lengyel, mind a magyar többségi társadalom negatív fogadtatásban részesítette egykori szomszédjait.¹² Kilátástalan élethelyzetük miatt a visszatérőket hibáztatták. Feltárul előttünk a bűnbakképzés motívuma, a problémák (politikai változás, ellátásbeli nehézségek) projektálása, amely egészen a rituális gyilkosságok vádjáig, majd a felgyülemlett gyűlölet kiáramlása a zsidók irányában a véres, megtorló gyilkosságokig fajult. Európában tömeges migráció kezdődött, a *megmaradtak* keresték a biztonságos környezetet, ami az üldöztetés után a *saját csoport* világát jelentette. A DP-táborokban a háború után sokan azzal néztek szembe, hogy felszabadultak, de mégsem szabadok. Az 1945 után létrejött hontalantáborok városok voltak a városokban. Az önszerveződés különböző alakzatai jellemezték a DP-táborokat, amelyek felkészítették a zsidókat további életükre vagy a Palesztinába való kivándorlásra. Saját szervezeteket és kultúrahordozókat hoztak létre, különböző periodikákat jelentettek meg,

¹¹ Kertész Imre: *Sorstalanság*. Budapest: Magvető, 2016.

¹² Gross, Jan T.: *Félelem. Antiszemitizmus Lengyelországban Auschwitz után*. Budapest: Gondolat, 2012; Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után*. Budapest: Múlt és Jövő, 2002.

melyek címei is azt mutatják, hogy ezeket zsidók írták, közösségteremtő erőként saját csoportjuk számára. Szinte mindegyik címében szerepel a „mi” szó: „*A mi világunk, A mi célunk, A mi szavunk, A mi reménységünk, A mi frontunk, A mi bátorságunk, A mi hangunk, A mi küzdelmünk és természetesen A mi utunk.*” (299.) E könyv címadója is egy hontalan-táborban megjelent periodika, az אונדזער מוט (Undzer Mut) címen kiadott jiddis nyelvű újság, melynek nyelvválasztásában is megjelenik az a nézet, mely szerint „a jiddis a jelen, a héber a jövő nyelve” (205.).

1945 után a zsidóságon belül különféle dokumentációs projektekre történt felhívás. Az elképzelések szerint a *megmaradtak* gyűjtsenek össze minden zsidóüldözéssel kapcsolatos dokumentumot – egyrészt, hogy zsidók dokumentálják a megtörténtekeket, másrészt hogy létrehozhassanak egy nagy zsidó archívumot, amelyben ezeket az emlékeket megőrizhetik a jövő számára, eleget téve a zsidó hagyomány legelemibb kötelességének a „Mondd el fiadnak...” parancsának. Jan Assmann szerint a kommunikatív emlékezetre, amely „a közelmúltra vonatkozó emlékeket öleli fel”,¹³ példa lehet a nemzedéki emlékezet, ami 80 év távlatát jelenti. Gondolatmenetem szerint a csoportos anyaggyűjtést és dokumentációt egyfajta kísérletként is lehet értelmezni a 80 év meghosszabbítására. A 80 éven valószínűleg nem léphetünk túl, de a sok-sok tapasztalat dokumentálása, a sok-sok szál összeszövése emlékeztet legjobban az egykor voltra, a történelemre. Maguk a felhívások is – később a cselekvés, a gyűjtés, a rendszerezés, majd az interpretáció – csoportalkotó¹⁴ és identitásteremtő aktusnak számítottak, hiszen körülhatárolták a saját csoportjukat, a soá traumáját átélte személyeket.¹⁵ David Carr szerint „ahol a társadalmi »mi« cselekszik [...], ott azt lehet mondani, hogy a társadalmi idő ugyanolyan narratív elvek alapján strukturált, mint az individuális idő. Ebből a szempontból jön létre a történelemnek mint a »társadalom emlékezetének« képzete. Ami az emlékezet az individuum számára, az a történelem a közösség számára.”¹⁶ A lokális törekvések később globális akarattá változtak: Európában 1953-ban Párizsban tették le a Mémorial de la Shoah alapkövét, melyet a Centre de documentation

¹³ Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magas-kultúrában*. Budapest: Atlantisz, 1999. 51.

¹⁴ A saját csoportról és a külső csoportról és ennek identitásteremtő összefüggéseiről lásd: Allport, Gordon W.: *Az előítélet*. Budapest: Osiris, 1999.

¹⁵ A trauma identitásteremtő mozzanatához lásd: Bánfalvi Attila: A trauma mint kulturális narratíva. *Debreceni Disputa*, 2009/5, 10–15.

¹⁶ Carr, David: A történelem realitása. In: Thomka Beáta (szerk.): *A kultúra narratívái. Narratívák 3*. Budapest: Kijárat, 1999. 77.

juive contemporaine (CDJC) kezdeményezett – Isaac Schneersohn nevéhez kötődő szervezet –, amely alapításakor, már 1943-ban a holokauszt dokumentálását, majd későbbiekben egy emlékhely kialakítását tűzte ki céljául. Ugyanezen évben, 1953-ban már egy másik kontinensen, az új, fiatal Izrael államban megalapították a Jad Vasemet, amelyet szintén dokumentációs és oktatóközpontként, valamint emlékhelyként képzeltek el.

Általános tapasztalat, hogy a *dokumentációs kényszer* a soát követő években a zsidó képzőművészekre és írókra is hatott. A közvetlenül a háború után készült képek publikálása egyfajta tanúságtételként értelmezhető, amelynek célja még nem a történetek feldolgozása, hanem közlése, kommunikációja volt. A lágerekben titokban készült képeket, amelyek a közvetlen érzékiség pontosságával kívánták dokumentálni az elszenvedett borzalmakat, a háború után kiállították, teret biztosítottak a közlésükre. Kisantal Tamás megállapítja a korral foglalkozó kötetében, hogy a háború után Magyarországon is nagyon termékenyek voltak a szerzők, több mint kétszáz kapcsolódó kötetet jelentettek meg 1945 és 1948 között.¹⁷

A lokális zsidó közösségek közötti kapcsolat, amelyet nevezhetünk zsidó transznacionalizmusnak, magában foglalja a legősibb, a zsidó hagyomány által megteremtett kapcsolódást, amelynek alapja a Héber Biblia és a rabbinikus irodalom, valamint az ezekre épülő vallási rítusok. De kapcsolódás lehet még a közös múlt és a közös emlékezet, a soá alatt átélt üldöztetés, a trauma, amely közös identitást teremtett, s amely még a második és harmadik generációnak is a sajátja.¹⁸ A DP-táborokban rekedt embereket fel kellett készíteni egy új életre, és ennek a folyamatnak fontos eszközei voltak az önszerveződés alakzatai: sok esetben a cionista csoportok. A cionista törekvéseket a nem cionista tábortagok is támogatták, hiszen mindenkiben munkált az új otthon felépítésének vágya, amely az egyes személyeket nemcsak egy kis közösséggel, hanem az egész európai zsidósággal összekötötte. 1946 peszáhja, az egyiptomi

¹⁷ Kisantal Tamás: *Az emlékezet és a felejtés helyei. A vészorszak ábrázolásmódjai a magyar irodalomban a háború utáni években*. Pécs: Kronosz Kiadó, 2020.

¹⁸ A trauma átöröklődésével az 1980-as években, azaz közel 40 év után Magyarországon Virág Teréz kezdett el foglalkozni. 1990-ben megalapította a KÚT rendelőt, ahol első- és másodgenerációs holokauszt túlélőkkel szervezett beszélgetőcsoportokat a trauma feldolgozása érdekében. Esettanulmányain keresztül közelebb kerülhetünk a holokauszt generációihoz. Lásd: Virág Teréz: *Emlékezés egy szederfára*. Budapest: Animula Kiadó, 1996.

kivonulásra való emlékezés, a szimbolikus széder, a soha nem változó szakrális emlékezet a felszabadulás után újabb interpretációs lehetőségeket, még több jelentésréteget kapott a túlélők számára: egy új kapcsolódási lehetőséget és egy régi-új cselekvési mintát. A háború utáni zsidó segélyezés is közösséget vállalt és közösséget alkotott. Fő szervezője 1945 után a Joint amerikai zsidó segélyszervezet volt, amely javainak elosztásakor figyelembe vette az európai országok lokális sajátosságait és különböző geopolitikai szempontokat. Az amerikai szervezet esélyt szeretett volna teremteni a zsidó közösségeknek a cselekvésre, az életük újjászervezésére, és hogy ne történhessen meg újra a soá – a megmaradtak védelmében – a demokratikus berendezkedések stabilitására Európában.

A kötetben bemutatott zsidó terek különbözőségükben is azonosak és azonosságukban is különbözők: Bergen-Belsen, a jiddis színház tábora,¹⁹ Białystok a halott város,²⁰ Budapest a túlélők városa,²¹ (Kelet-)Berlin a „zsidó elvtársak” városa,²² Frankfurt – Zeilsheim a német Amerika,²³ Amsterdam a konfliktusok városa,²⁴ Reichenbach néhány évre a lengyel zsidó élet központja,²⁵ Bari a tranzitváros.²⁶ De mind a zsidó bátorság helyei, ahol a közösségi és az egyéni élni akarás megnyilatkozott: a közösségek elkezdték újjászervezni a zsidó életet, az egyének visszatértek a társadalomba, újra párt találtak és családot alapítottak. A világegés után, a teljes kilátástalanságot követően ehhez nem csekély bátorság kellett. Ennek állít emléket a kiállítás és a kötet, amely hozzájárulhat a 21. századi közös, európai emlékezet megteremtéséhez. Ahhoz az emlékezethez, amely a múlt megőrzésének feltétele és a jövő megteremtésének záloga.

¹⁹ Hanak, Werner: Das Katset-Teater im DP-Lager Bergen-Belsen. I. m. 218–223. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-017>

²⁰ Bohus, Kata: Białystok. Die tote Stadt. I. m. 48–59. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-004>

²¹ Bohus, Kata: Budapest. Die Stadt der Überlebenden. I. m. 140–151. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-011>

²² Riedel, Erik: Berlin (Ost). Die Stadt der jüdischen Genossen. I. m. 180–193. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-014>

²³ Bauerfeind, Moritz: Frankfurt Und Zeilsheim. Amerika In Deutschland. I. m. 248–263. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-020>

²⁴ Bohus, Kata: Amsterdam. Die Stadt der Konflikte. I. m. 280–291. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-022>

²⁵ Kijek, Kamil: Reichenbach/Rychbach/Dzierzoniów. Für kurze Zeit ein Zentrum jüdischen Lebens in Polen 1945–1950. I. m. 108–121. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-009>

²⁶ Bauerfeind, Moritz: Bari. Die Transit-Stadt. I. m. 310–321. DOI: <https://doi.org/10.1515/9783110653175-024>